

УДК 27-745.2

Д. М. Калач, канд. філос. наук, асист.

МІЖЮРИСДИКЦІЙНИЙ ДІАЛОГ У ПРАВОСЛАВНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

У статті розглядаються перспективи та особливості міжюрисдикційного діалогу у православному середовищі. Аналізуються тематико-проблематичні аспекти міжконфесійного діалогу, які потребують значних зусиль для нормалізації відносин. Встановлено, що діалог є нагальною потребою часу, відповіддю на глобалізаційні виклики та відображенням постмодерних ціннісно-сміслових вимірів.

Ключові слова: міжюрисдикційний діалог, міжрелігійний діалог, міжконфесійний діалог, релігія.

Сьогодення призводить до неможливості існування певної конфесії чи юрисдикції замкнено. У цьому контексті трансформації християнства стали частиною глобальних інтеграційних процесів. Це накладає певний відбиток на їх функціонування. Одним з векторів цього руху є згуртування гілок Православ'я України навколо ідеї автокефалії з поступовим зняттям ідеологічних розрізень і поступовим злиттям у помісну церкву. Створення єдиної помісної церкви – важливе завдання, а проголошення й визнання її автокефалії з боку вселенського православ'я – його логічне завершення. Активна підтримка зазначеного процесу з боку світської влади стане запорукою успіху та виключить можливості деструктивних іноземних впливів. Вагома роль відводиться органам влади, які повинні своїми важелями сприяти об'єднавчому процесу й гарантувати його недоторканність.

Необхідним для України є міжюрисдикційний діалог між православними церквами Київської традиції. Свідченням цього є результати соціологічного дослідження "Ставлення громадян України до деяких релігійних лідерів та до створення єдиної помісної православної церкви" [17], проведеного соціологічною службою Центру Разумкова в листопаді 2016 р. За результатами дослідження, серед респондентів, які вважають себе православними, 44,3 % підтримують необхідність створення в Україні "єдиної помісної православної церкви, незалежної від інших церковних центрів за межами України", 25 % – не підтримують цієї ідеї, а 30,7 % – не визначилися. Натомість 46,2% українців, які вважають себе православними, підтримують "звернення Верховної Ради України до вселенського патріарха Варфоломія з проханням надати автокефалію (незалежність) православної Церкви в Україні", 18,5 % – не підтримують, а 35,3 % зауважили, що їм важко відповісти. Щодо питання лідера майбутньої помісної церкви (за умови, якщо вона буде створена) 21,6 % православних вважають, що її повинен очолити Філарет, 15,6 % – бачать на посаді глави "особу, яку визначить вселенський патріарх Варфоломій", 6,6 % – на цій посаді бачать митрополита Онуфрія, а 2,9 % – митрополита Макарія. 52,8 % опитаних вагалися з відповіддю на це питання. Навіть якщо церкви не ставитимуть перед собою як завдання досягнення єдності, актуальною є необхідність порозуміння у справі міжконфесійного миру.

Особливо актуальним питання міжконфесійних відносин стало у 2014 році, у період революційних подій в Україні. Явище Майдану сколихнуло не лише українську, але й світову громадськість, зумовлюючи численні запитання, відповіді на які шукають науковці, політичні релігійні діячі. Участь християнських конфесій у подіях під час Майдану отримала суперечливі відгуки як з боку громадськості, так і з боку фахових експертів. Про надзвичайно велике значення участі в цих подіях української Церкви відзначила вітчизняний релігієзнавець Л. Филипович, де, на її думку, витворилася ідейна основа майбутньої моделі української Церкви. Зазвичай "органи контролю не цікавляться церковною належністю певної молитовної палатки чи до якої конфесії належить священик, який у ній править" [9,

с. 46]. Український філософ Ю. Чорноморець стверджує, що релігійний чинник міг стати тією ланкою, яка об'єднала б українське суспільство: "коли звучать націоналістичні гасла, це неприємно для одних, коли звучать гасла занадто ліберальні – неприємно для інших, а коли звучать релігійні молитви, коли йде звернення до трансцендентного захисту, це найменше викликає внутрішній супротив людей" [9, с. 59].

Відомий релігієзнавець В. Єленський у своїй оцінці ролі Церкви в подіях 2013 – 2014 рр. зазначає, що вона продемонструвала високий рівень злагодженості в діях, на відміну від інших інституційних органів, на які було покладено великі сподівання. "Церкви – найбільш організовані в українському громадянському суспільстві. Вони всюди наполегливо присутні, присутні конструктивно. Хтось із ієрархів поводить себе більш гідно, хтось менш, але в цілому їх конструктивна позиція – це важливий елемент у сьогоднішній реальності. Якщо розглядати Церкву як громадську організацію, то вона проявила себе дуже достойно" [9, с. 108]. При цьому експерт зауважує, що "Церква повинна була стати посередником між двома сторонами конфлікту, але на момент початку суспільно-політичного конфлікту влада демонстративно не хотіла слухати, коли до неї зверталися Церкви, громадські діячі, лідери громадської думки" [9, с. 107]. Отже, враховуючи думку фахівців, можемо стверджувати, що Церква не стояла осторонь у складний як для держави, так і окремої людини період. Переважна більшість церков розуміла Майдан як важливе явище в сучасному житті України, намагаючись у міру своїх можливостей підтримувати людей настановою, молитвою, особистою участю для налагодження діалогу. Проте мусимо констатувати, що християнські конфесії не зуміли стати посередником між владою та суспільством і, що найважливіше, не зуміли реалізувати сподівання більшості вірян у створенні єдиної помісної церкви через власні амбіції та протиріччя. Варто також зауважити, що зазначені події 2013 – 2014 рр. несподівано вплинули на різні конфесії, про що свідчать не тільки реакції перших осіб церков, їхньої ієрархії з осудом дій влади та підтримки протестувальників, захист позиції громадян у часи гострого суспільного протистояння, але й бажання значної кількості священиків особисто долучитися до подій Майдану [19, с. 10]. Зазначені особливості уможливили інший погляд на Церкву як діяльну інституцію української держави.

Ставлення громадян до участі християнських церков у подіях Майдану відображено в результатах соціологічного дослідження "Релігія і церква в українському суспільстві" [14], проведеного Центром Разумкова 25 – 29 квітня 2014 року. Згідно з результатами якого 74 % українських громадян упевнені в тому, що Церква завжди має ставати на бік людей і боронити їх від свавілля влади, і лише 7 % вважають, що в суспільно-політичних процесах Церква має захищати насамперед владу. В умовах військових дій на Сході нашої держави близько 48 % громадян України вважають, що Церква має опікуватися душпастирською діяльністю й не втручатися в суспільно-політичні проблеми та процеси. Проте 39 % респондентів зазначають, що Церква є ін-

ститутом громадянського суспільства й має брати активну участь у суспільно-політичних процесах.

Небезпідставно, як серед вірян різних конфесій, так і в наукових колах, із великим ступенем вірогідності передбачали, що майбутнє церковне утворення, засноване на принципах помісності та самодостатності власної еклезіальної традиції, зможе об'єднати більшу частину православних віруючих і громад України. Результат такого об'єднання передбачав, "по-перше, зникнення протистояння УПЦ КП та УАПЦ у рамках єдиного еклезіально-ідеологічного напрямку через входження церковних організацій у єдину всеукраїнську православну структуру, по-друге, у всеукраїнському просторі зазнають перетрубації відношення між юрисдикціями, які репрезентуватимуть проросійську та питомо українську церковні ідентичності"[20, с. 181–182].

Першими про можливий діалог щодо об'єднання висловилися представники УПЦ КП, зважаючи на велику суспільно-політичну активність, спричинену революційними подіями. Незабаром, на спільному засіданні комісії УАПЦ та УПЦ КП 8 червня 2015 року був підписаний документ, у якому йшлося про об'єднання в помісну Православну Українську Церкву. Через місяць, з боку УАПЦ було надано протокол засідання Архієрейського Собору УАПЦ, у якому відкинуто попередні домовленості, котрі, на думку владик УАПЦ, утискають інтереси УАПЦ. Перше протиріччя виникло під час визначення кількості делегатів на Об'єднавчому соборі, коли в УПЦ КП відстоювали пропорційне представництво, в УАПЦ – рівну кількість делегатів. Друге протиріччя – стосувалося питання виборів предстоятеля об'єднаної церкви. Обговорена пропозиція виборів між предстоятелями УПЦ КП Філаретом та УАПЦ Маркієм не знайшла належної підтримки собором УАПЦ. Керівництво УАПЦ відстоювало право такого відбору, коли претендентом могла бути незацікавлена особа, або вирішення цього питання шляхом жеребкування. Третьою позицією стала неузгодженість назви об'єднаної церкви [12, с. 1–2]. Не знайшовши компромісу в спірних питаннях, діалог між двома церквами був припинений, засвідчивши неспроможність у сучасних умовах прийняття конструктивних рішень. Щоправда, керівники УПЦ КП закликають до єднання з поміркованими священиками й вірними УАПЦ заради сумісного створення єдиної Помісної Української Православної Церкви та визнання її Вселенським Православ'ям. Але тут явно мається на увазі приєднання окремих парафій, яке, не набуло очікуваної масштабності.

Проте історія міжправославних відносин засвідчує, що швидкого вирішення багатостороннього конфесійного конфлікту в Україні не потрібно чекати найближчим часом. Показовим є становище, яке склалося в православному середовищі й відображає суспільно-політичні настрої українського суспільства.

Історичний досвід проголошення незалежності іншими помісними православними Церквами підтверджує неспроможність її досягнення лише декларативними заявами. Такий стан речей пов'язаний з об'єктивними обставинами, оскільки порядок отримання чи надання автокефалії православної церкві не затверджений канонічним правом.

Одна з проблем канонічного характеру, яка висвітлює реалії українського сьогодення, міститься в дефініції "помісності" церкви. Грецький термін "помісна церква" в перекладі українською мовою звучить як "місцева", вказуючи на територіальний принцип устрою Православної церкви [4]. Варто зауважити, що поняття "помісна церква" використовують у сталому й незмінному значенні з позиції православної еклезіології. Дис-

кусія виникає лише у формулюванні "місця", під яким найчастіше розуміють єпархію, а іноді й об'єднання єпархій; протестантські ж богослови – узагалі окрему громаду [4]. Поступово термін "помісна церква" стали використовувати як синонім автокефалії чи автономії церкви (церковних об'єднань), а пізніше – на позначення об'єднань декількох єпископій, розташованих на певній території, які мають автономну форму правління.

Зрештою, прийнято вважати, що помісна православна церква – це самоправна церква на певній території, де проживає окремих народ і за умови її перебування в повній єдності віри та Євхаристії з усіма іншими православними общинами світу [2, с. 40–41]. Фундаментальний та ключовий аспект проблеми співвідношення між "помісною" та "вселенською" (кафолічною) церквою мусить бути розв'язаний без застосування усталеного уявлення про колективну єдність, а в душі єдності як тотожності.

Сучасні православні богослови термін "помісна церква" застосовують у двох значеннях. З одного боку, це кожна окрема спільнота християн, котру очолює єпископ, відповідно, у якій існують обмеження в повноті духовної влади, виконанні релігійних практик та незалежність від собору архієреїв Предстоятеля Церкви. Звідси й витікає ключова проблема в доцільності використання зазначеного поняття, оскільки лише Собор може призначати єпархіального єпископа в разі смерті попереднього, а за його відсутності таке обрання зробити неможливо. Тому близькими за сутністю й функціональною спроможністю є друге визначення помісної церкви як автокефальної, адміністративно незалежної від інших православних церков. Для отримання необхідного статусу у ній має бути мінімум три єпископи, які утворюють собор цієї церкви. Ця норма знаходить своє відображення в 34 Апостольському правилі, де зазначено, що одного з цих єпископів Собор самостійно без жодного примусу чи вказівок обирає главою такої автокефальної церкви.

Другий важливий аспект проблеми помісності в її концепції вибудовується з урахуванням факту, що Євхаристія звершується в чітко визначеному місці. Проте, будучи вселенською, вона об'єднує під своєю владою всіх членів Церкви, які перебувають на конкретній території. Помісність Церкви вбачають у кафедральній і географічній природі Євхаристії [18, с. 201]. Варто зазначити, що визнання сучасних Помісних православних Церков – це традиційний процес, властивий для всіх православних країн, населення яких у переважній більшості його сповідує. Згідно з нормами канонічного права, отримання незалежності певною державою фактично призводить до проголошення автокефалії місцевою православною Церквою. Тому не випадково наприкінці 80-х рр. ХХ ст. під впливом представників українських автокефальних Церков у діаспорі відзначаємо в Україні тенденції до прагнення відокремитися від московського релігійного центру.

Сьогодні почали окреслюватися тенденції як у православному, так і суспільно-політичному житті країни загалом, котрі створюють відповідний ґрунт для формування Української Помісної Православної Церкви (УПЦ). Аналізуючи проблеми та прогнози конститування УПЦ, вітчизняні дослідники О. Саган та С. Здіорук роблять висновки про те, що: по-перше, православні конфесії УПЦ КП та УАПЦ не володіють достатнім авторитетом на міжнародній арені, щоб самостійно, без втручання зовнішніх факторів, проголосити Українську Помісну православну Церкву.

По-друге, УПЦ КП та УАПЦ залежні від політичних владних структур. Згуртування політичних сил після

подій Майдану та їх перемога на президентських виборах 2014 р. стимулювали об'єднавчий процес і в українському православ'ї. З другого боку, непорозуміння, суперечки та взаємні обвинувачування між ієрархами УПЦ КП та УАПЦ не дали змоги провести плідний міжконфесійний діалог із питання об'єднання.

По-третє, об'єднанням УПЦ КП та УАПЦ не передувала попередня підготовка, яка проходила поспішними темпами без належної організації. Тому неорганічний, значною мірою штучний характер об'єднання виявився нестійким, не отримав свого логічного завершення.

По-четверте, УПЦ МП, перебуваючи "у канонічному єднанні з Російською православною Церквою", є безпосереднім її структурним елементом, тому не має права приймати самостійні рішення. Оскільки Московська Патріархія не зацікавлена в утвердженні Помісної православної Церкви в Україні, то закономірно, що УПЦ МП усіляко перешкоджатиме консолідації українського православ'я [16, с. 156–157].

Розв'язання ж питання канонічного статусу православних конфесій в Україні потребує вироблення сценаріїв, які можна реалізувати в ключі канонічного та цивільного права. Один із них аналізують у релігієзнавчому середовищі серед фахівців і церковних діячів як об'єднання УПЦ МП і УПЦ КП та спільне обрання глави нової інституції. Переважна більшість експертів міжконфесійних відносин скептично ставиться до подібного об'єднання, вважаючи його малоймовірним. Проте події останніх років показали, що в Україні, враховуючи тенденції світової політики, зміщення акцентів у світовому Православ'ї, посилення тиску на єпископат УПЦ МП із боку церковної та політичної Москви, діалог стає все більше вимогою часу. Реальний крок у реалізації цього напрямку було зроблено УПЦ КП, яка внесла на Помісному Соборі 2013 р. зміни до Статуту про управління Церквою, ввела нову посаду – намісника Патріарха, котрий автоматично стане місцеземителем патріаршого престолу в разі смерті глави КП або якщо патріарх не зможе виконувати свої обов'язки [11]. Однак у зазначеному положенні відсутнє роз'яснення процедури обрання особи патріарха, оскільки, згідно з канонічними вимогами, його буде обирати Помісний Собор на альтернативній основі. Прийняті зміни не визначали конкретного терміну проведення Помісного Собору для обрання нового очільника. Цим самим було закладено механізм для майбутнього можливого об'єднання з УПЦ МП [10]. На думку багатьох церковно-політичних діячів, зміна керівництва загалом і глави УПЦ КП Філарета зокрема дасть змогу вирішити проблему єдності УПЦ КП та УПЦ МП, оскільки уможливить проведення спільних виборів предстоятеля, який очолить єдину Церкву, котру б визнали помісні церкви через механізм Наради предстоятелів помісних православних церков. За аналогічним сценарієм нещодавно було подолано розкол у Болгарській Православній Церкві. Підтвердженням важливості подолання кризи в Українському Православ'ї є події 2014 – 2016 рр., тому що загострення протистояння між владою та суспільством, зміни політичної влади, військові події на Сході нашої держави поставили нові завдання перед Церквою в Україні. Однією з причин затягування кризи стала відсутність єдності між Православними юрисдикціями, негативний вплив Москви на українське православ'я через УПЦ і УАПЦ.

Закономірним, з огляду на такий стан справ, було звернення Священного Синоду УПЦ КП до УПЦ та УАПЦ із закликом невідкладно розпочати діалог щодо об'єднання в єдину Церкву [5]. Відповіддю УПЦ МП стала ухвала Священного Синоду від 24 лютого 2014 року про утворення робочої групи для продовжен-

ня діалогу між Церквами [7]. Зустрічний крок у вирішенні проблеми розколу Православної церкви в Україні було здійснено УПЦ КП [1], яка, у відозві Архієрейського собору 11 березня 2014 року, задекларувала вірність нормам канонічного права, нагадала керівництву УПЦ МП, що устрій церковних справ повинен відповідати існуючим сьгодні державним формам, зокрема щодо реалізації права кожного православного народу мати власну Помісну Церкву [2, с. 159]. Тому "релігійна обстановка, що складається в Україні в умовах проголошення незалежності української держави, потребує від УПЦ нового статусу. Собор вважає, що таким статусом повинна бути повна самостійність і незалежність, тобто автокефалія, як подальше довершення самостійності УПЦ..." [6]. Однак перешкодою для проведення міжконфесійного діалогу стала позиція окремих священнослужителів УПЦ МП та УПЦ КП, а тому перемовини завмерли на стадії попередніх консультацій, і очікуваного спільного засідання комісії з об'єднання так і не було проведено.

Іншим варіантом початку трансформацій в українському православ'ї є об'єднання УПЦ КП з УАПЦ та послідовний рух у напрямку до канонічно визнаної автокефалії. Найбільш інтенсивні перемовини між двома юрисдикціями були проведені в 2000-2001 та 2015 роках, коли посередником виступав Вселенський патріархат. Нажаль, рішення щодо зближення та проведення спільного об'єднавчого собору не були виконані, оскільки єпископат УАПЦ на завершальному етапі перемовин висував вимогу про відставку патріарха Філарета. Представники УАПЦ та УПЦ КП поновлять діалог із приводу консолідації та згуртування навколо ідеї побудови в Україні помісної церкви лише при посередницькій участі української держави. Будь-який варіант такого процесу на теоретичному рівні є виправданим і засвідчує свою спроможність бути втіленим на практиці в процесі подолання міжособистісних непорозумінь на рівні єпископатів обох церков [15, с. 258–259]. За сприятливих умов у середовищі Вселенського православ'я подібний варіант може увінчатися успіхом, і надання Константинополем української автокефалії призведе до приєднання до визнаної канонічної церкви значної проукраїнської частини УПЦ МП.

Проте такий процес затягується також через стримування протягом кількох десятиріч РПЦ на міжправославних консультаціях питань щодо започаткування нових помісних церков поступається в питаннях першості Вселенського патріархату за умов його невтручання в справу розколу в Україні та ін. [8]. Необхідно зазначити, що Всеправославний собор, який проігнорували деякі Помісні Церкви, зневірив світову громадськість у правовій силі прийнятих на ньому рішень. Після відмови Руської, Антіохійської, Грузинської та Болгарської православних церков брати в ньому участь представники зібрання підписали спільне звернення про єдність Православної Соборної Церкви. У підсумкових документах Собору представлено молитву православних єпископів світу "за мир і справедливість у стражденній Україні". Однак питання про автокефалію української православної церкви на Соборі не розглядали.

Окупація Криму полегшила завдання усамостійнення УПЦ, але вона не скористалася цим шансом через бурхливу стримуючу діяльність керівництва РПЦ [3, с. 166–167]. Також православні громади, які перебувають під юрисдикцією Московського Патріархату в Криму, досі зареєстровані під назвою "УПЦ", незважаючи на настрої та вимоги, які лунають із боку вірян і місцевих священників пройти перереєстрацію. Однак офіційні органи РПЦ не наважуються зробити цей крок, усвідомлюючи наслідки таких дій. По-перше, реєстрація громад УПЦ МП як структурного підрозділу РПЦ може спричи-

нити міжнародні санкції. По-друге, після таких дій, можливо, відбудеться перехід в Україні значної кількості православних громад до УПЦ КП, що призведе до втрати значної кількості прихожан. Тому остаточного розриву кримських парафій з Україною не відбувається під страхом потрапляння в правовий і політичний конфлікт.

Ще одним варіантом може стати зміцнення статусу УПЦ МП завдяки введенню її в диптих помісних православних церков у ролі автономної церкви за умов поступливості Москви. Відмова від практики повторного звершення Таїнств Хрещення та Миропомазання над тими, хто перебував в УАПЦ та УПЦ КП, звернення до ікономії, а не акривії в процесі прийняття духовенства цих Церков, українізація, вивели б УПЦ МП на якісно новий рівень діалогу. Однак богословські дискусії щодо необхідності визнання хрещень, здійснених в УПЦ КП, не дали результату через категоричну відмову УПЦ та РПЦ визнавати теологічні аргументи та історичні прецеденти.

Важливим у зазначеному процесі є звернення до способу дій під час прийняття духовенства. Акривія, згідно з нормами канонічного права, означає спосіб вирішення питань із позиції суворої визначеності. До такого способу звертаються тоді, коли необхідно чітко дотримуватися догматичних положень церковного життя, осмислення сутності існування Церкви та християнства. Акривії протиставляється ікономія – можливість незастосування канонічного припису задля духовного добра особи, без того, щоб ставити під сумнів потребу того ж припису [13, с. 127]. Ікономія припускає свідоме відхилення від канонічних правил у зазначеній вище сфері та часткову заміну законності доцільністю. Поєднання акривії та ікономії становить метод правового врегулювання в церковному праві.

У питаннях ставлення до розкольників УПЦ МП керуються акривією, водночас РПЦ приймала РПЦ (Закардонну), застосовуючи ікономію, незважаючи на спільні попередні заборони. Переважна більшість православних церков автокефалію отримала в ікономічний спосіб. Наприклад, Болгарська православна церква отримала автокефалію завдяки ікономії, зумівши за допомогою міжконфесійного діалогу подолати міжконфесійний конфлікт, і 1945 року таїнства, здійснені стосовно вірних і духовенства були визнанні дійсними.

Отже, можна вважати, що зазначені шляхи можуть призвести до об'єднання Українських православних церков, якщо релігійні лідери не стануть заручниками певних обставин. Однак у ситуації, коли неспроможність реалізувати омріяне об'єднання переносили на іноземні впливи, слід зробити реальні речі та продемонструвати бажання рухатися в цьому напрямку. Переводом, представником православних церков важливо сісти за стіл переговорів і за допомогою міжконфесійного діалогу домовитися про спільну позицію в цьому питанні, відкинувши власні амбіції та інтереси. Якщо цього не зробити, то всі варіанти об'єднання залишаться лише у вигляді декларативних заяв. На жаль, мусимо констатувати, що справа до міжконфесійного діалогу з порушеного питання ще не дійшла, про що свідчить аналіз дій українських православних церков. УПЦ МП уже сьогодні вважає себе Помісною Церквою, УПЦ КП чекає надання автокефалії від Константинополя, а УАПЦ сподівається отримати широку автономію під юрисдикцією Константинополя. При цьому це концептуальне бачення своєї ідентичності та свого майбутнього у кожній з юрисдикцій має слабкі сторони. УПЦ МП не може бути помісною церквою для України, оскільки немає автокефального статусу, а є частиною такої помісної церкви як РПЦ. Патріарх Кирил не раз наголошував на тому, що РПЦ є помісною церквою не лише для Росії, але й для інших країн, перш за все –

України та Білорусі. З точки зору канонічного права це дійсно так і є, а тому заяви про УПЦ як помісну церкву є лише ідеологічними маніпуляціями. УПЦ КП не отримує автокефалії від Константинопольського патріархату, оскільки це перший випадок в історії, коли автокефалії просить не більшість, а меншість парафій у православної країні. УАПЦ знаходиться в занедбаному стані, і входження її до Константинопольського патріархату тільки скомпрометувало б останній.

Список використаних джерел:

- Бендик М. Еклезіологія патріарха Мирослава Івана (Любачівсько-го) / Мирон Бендик // Богословія. – 2001. – № 65. – Книги 1-4. – С. 18–32.
- Гергелюк М. Канонічні та еклезіологічні засади автокефального устрою церков у структурі Вселенського Православ'я : історичний контекст : дис.канд. іст. наук : 09.00.11 / Гергелюк Микола Михайлович ; Нац. ун-т "Остроз. акад.". – Острог, 2014. – 199 с.
- Горкуша О., Филипович Л. Громадянська Церква України : нове явище в суспільно-релігійних відносинах / О. Горкуша, Л. Филипович // Держава і Церква : форми взаємодії в умовах трансформації українського суспільства : Матеріали 184 Міжнародної наук.-практ. інтернет-конф. 28-29 травня 2014 р. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2014. – С. 161–171.
- Еклезіологія й автокефалія. Гострі кути [Електронний ресурс]. – За даними : Релігія в Україні. – Режим доступу : <http://www.religion.in.ua/main/bogoslovyua/5143-ekleziiologiya-javtokefaliya-gostri-kuti.html>
- Журнал № 6 засідання Священного Синоду Української Православної Церкви Київського Патріархату від 22 лютого 2014 року під головуванням Святейшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета [Електронний ресурс] : за даними "Українська Православна Церква Київський Патріархат". Офіційний веб-сайт "Церква-інфо". – Режим доступу : <http://cerkva.info/uk/synod/4459-synod-22-02-14.html>.
- Журнал № 7 засідання Священного Синоду Української Православної Церкви Київського Патріархату від 25 лютого 2014 року під головуванням Святейшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета [Електронний ресурс] : за даними "Українська Православна Церква Київський Патріархат". Офіційний веб-сайт "Церква-інфо". – Режим доступу : <http://cerkva.info/ru/synod/4473-synod-25-02-14.html>
- Журнали Священного Синоду Української Православної Церкви від 24 лютого 2014 р. Журнал № 04 [Електронний ресурс] : за даними "Українська Православна Церква. Офіційний веб-сайт". – Режим доступу : <http://sinod.church.ua/2014/02/25/zasidannya-24-lyutogo-2014-roku>.
- Лурье Г. Битва патріархатів [Електронний ресурс] : за даними "Полит.ру". – Режим доступу : <http://polit.ru/article/2014/03/25/cherch>.
- Майдан і церква. Хроніка подій та експертна оцінка / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди, Від-ня релігієзнавства, Укр. асоц. релігієзнавців, Асоц. "Духовне відродження" та за заг. ред. : Л. О. Филипович, О. В. Горкуші. – К. : Самміт-Книга, 2014. – 656 с.
- На Помісному Соборі [Електронний ресурс] : за даними "Волинська православна богословська академія". – Режим доступу : <http://www.vpba.org/podijy/281-na-pomisnomu-sobori.html>.
- Підсумки Помісного Собору [Електронний ресурс] : за даними "Українська Православна Церква Київський Патріархат". Офіційний веб-сайт "Церква-інфо". – Режим доступу : <http://cerkva.info/uk/news/churchasociety/3606-sobor2013-pressreliz.html>.
- Підсумкове рішення спільного засідання Комісії для ведення діалогу Української Автокефальної Православної Церкви з УПЦ Київського Патріархату і Української Православної Церкви Київського Патріархату з УАПЦ від 08 червня 2015 р. – К. : Михайлівський Золотоверхий монастир, 2015. – 3 с.
- Релігієзнавчий словник / НАН України, Ін-т філософії, Від-ня релігієзнавства ; ред. : А. Колодний, Б. Лобовик. – К. : Четверта хвиля, 1996. – 392 с.
- Релігія і Церква в українському суспільстві : соціологічне дослідження / Україна – 2014 : суспільно-політичний конфлікт і Церква (інформаційні матеріали). – Київ, 2014. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://old.razumkov.org.ua/upload/1400155420_file.pdf
- Русский мир Кирила не для України // Збірка наукових статей. – За ред. проф. А. Колодного. – К. : УАР, 2014. – 343 с.
- Саган О., Здіорук С. Помісна Православна Церква : проблеми і прогнози конституювання / О. Саган, С. Здіорук // Українське релігієзнавство. – 2008. – № 46. – С. 136–159.
- Ставлення громадян України до деяких релігійних лідерів та до створення єдиної помісної православної церкви. Результати соціологічного дослідження. – Київ, 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://razumkov.org.ua/images/sociology/PresRelig1116.pdf>
- Цыпин В. Каноническое право / В. Цыпин прот. – М. : Изд-во Сретенского монастыря, 2009. – 864 с.
- Чубарко В. Роль церкви в події майдану : на матеріалах інтерв'ю / В. В. Чубарко // Грані. – 2015. – № 5. – С. 6–11.
- Юраш А. Церкви та релігійні організації України після Майдану : традиційні та модерні тренди / Юраш Андрій // Держава і Церква : форми взаємодії в умовах трансформації українського суспільства : матеріали Міжн. наук.-практ. Інтернет конф. 28-29 травня 2014 р. / за заг. ред. проф. Докаша В. І. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2014. – С. 171–184.